

Tomislav Bandin

A MUNKA FELSZABADÍTÁSA ÉS A TÁRSULT MUNKA

ADALÉK A TÁRSULT MUNKÁVAL KAPCSOLATOS POLEMIAHOZ

Bár pragmatikus szempontból a szocialista öngazgatású társult munkával kapcsolatos viták nem a legfontosabb témái hosszú távú gazdaságzilárdítási programunk viharos valóra váltási időszakának, mégis magától értetődően jelen vannak elméletünkben, a társadalmi-politikai tevékenységben és a társult munka gyakorlatában. A társult munka alkotmányos koncepciójának a megvalósításával járó nehézségekből, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb gondjaiból és megoldatlan problémáiból következik a kérdés: válaszút előtt áll-e a szocialista öngazgatás és a társult munka formájában kifejezésre jutó társadalmi termelés? Vajon a társadalmunk értékorientációját képező koncepció megvalósítása során szocialista öngazgatású társult munka rendszerünk megmarad-e tartós társadalmi irányvételnek, azaz a munka és az emberi személyiség felszabadításának, vagy pedig létrejöttek a feltételei a részleges vagy gyökeres megváltoztatásának?

A kérdés komolyságára való tekintettel ki kell zárnunk vizsgálódásainkból mindennemű voluntarista a priori meghatározást és döntőbíráskodást. Argumentált vizsgálódásra van szükség, bírálóan kell értékelnünk szocialista öngazgatáson alapuló társadalomépítésünk eddigi szakaszát; a forradalmi fejlődést szem előtt tartva mérlegelni kell a választott út „történelmi dimenzióját”, kerülni kell a dogmatizmus veszélyeit és a fejlődés során jelentkező nehézségek pillanatnyi impressziókra alapozott és a történelmi távlatokat mellőző, minden konstruktivitást nélkülöző kritizálás csapdáját.

Mivel írásunkban kísérletet teszünk társadalmunk irányvételének és értékorientációja megvalósításának a reális és bíráló értékelésére, következésképp vizsgálódásunk kulcsfontosságú kérdése: vajon szocialista öngazgatáson alapuló társult munkánk rendszere a szocialista öngazgatású termelési mód történelmi realitása vagy pedig az ún. reális öngazgatás utópiája? A fentiekben körülhatárolt kérdést a következőképp is megfogalmazhatjuk: vajon a társult munka rendszere mint a társadalom értékorientációja megvalósításának irányvétele komolyan eltávolodott-e a

termelőerők fejlődésétől, illetve ha erre sor került, az milyen mértékben idézte elő időszerű gazdasági és társadalmi nehézségeinket, lemaradásunkat, sőt a munkásönigazgatás visszaesését?

Kérdésünk Marxnak *A tőke* első kiadása Előszavában megfogalmazott gondolatára rezonál: „Egy társadalom még ha nyomára is jött mozgása természeti törvényének... természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem eredetileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmat.” (Marx: *A tőke*, I. Előszó az első kiadáshoz, Bp. 1978, 9. o.) Vajon ezek szerint a társult munka által a reális történelmi feltételeket mellőzve próbáltuk átugorni vagy felcserélni a társadalom természetes fejlődési szakaszait?

Amennyiben beigazolódna, hogy szocialista öngazgatáson alapuló társult munka rendszerünk utópia, sőt — ahogyan egyes kritikusok állítják — tragikus tévedés, illetve, hogy ezzel az ideológiai irányvétellel sikertelen kísérletet tettünk a társadalom természetes szakaszainak az átugrására vagy gyors felváltására, akkor a választott útról való letérés vagy annak a revideálása a társadalomnak a 60-as évek közepén elért fejlődési szintre való visszatérését, a vállalatok és a többi korabeli társadalmi és politikai intézmény felújítását jelentené vagy feltételeznék.

Mindent egybevetve a kérdés lényege a következő: A szocialista öngazgatású társult munka a forradalom vezérfonala vagy kilátástalan társadalmi zsákutca?

Egyértelmű feleletet pedig erre csak akkor adhatunk, ha előbb a következő kérdéseket is megválaszoltuk: Miért került a vállalat a történelem lomtárába; vajon a társult munka rendszere a szocialista öngazgatáson alapuló termelési mód történelmi törvényszerűsége vagy fedezet nélküli eszmei irányvétel; hogyan jut kifejezésre szocialista öngazgatású társult munka rendszerünkben társadalmunk gyakorlati alkalmazásra előkészített értékorientációja; mennyire igazolt a társult munka társadalmi szférájának tmasz-okká alakítását ért bírálat; hogyan megy végbe a társadalmi gyakorlatban a társult munka céljainak megvalósulása, és végezetül, a társult dolgozók, a munkásosztály hogyan értékeli a társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának jelenlegi formáját és a társult munka rendszerének megvalósulását?

Ezekkel a kérdésekkel az alábbiakban részletesebben foglalkozunk.

Az idejétmúlt vállalat

A tőkés termelési mód objektív történelmi örökségét képező vállalat hazánkban valamivel több mint két évtizedig volt a társadalmi termelés szervezeti formája. Ennek a két évtizednek a során eredmények és sikertelenségek, összetűzések és kedvező megoldások jellemezték a szocialista öngazgatás által meghonosított történelmileg új és a visszahúzó etatisztikus, bürokratikus és technokrata régi rend közötti térséget. A réginek és az újnak a küzdőterén a vállalat volt a szocialista öngazgatá-

son alapuló termelési mód kialakulásának legfontosabb tényezője, de történelmi értelemben vett fékezője is. Mihelyt feltűntek a vállalat történelmi lomtárba kerülésének első jelei, azonnal pattogni kezdtek az eredményeként és a globális társadalomszervezet folyamányaként jelentkező gazdasági és társadalmi centralizmus abroncsai. A vállalat felszámolásának történelmi folyamatára a centralizált gazdasági és társadalmi egység felbontásával került sor, amely törvényesítette az emberek felett uralkodó, azokat igazgató társadalmi erőket, miközben ez az uralom és igazgatás a többletmunkával való rendelkezést és annak felhasználását jelentette. A történelmi tapasztalatok ugyanis arra utalnak, hogy a többletmunka sorsáról döntő társadalmi struktúra kezében tartja a társadalmi történéseket és változásokat is. A tőkés viszonyokon alapuló vállalat nem volt olyan társadalmi termelési forma, amely társadalmi és gazdasági feltételeket biztosított volna ahhoz, hogy a dolgozók birtokukba vehessék a termelést és a munka eredményeit, s hogy a tőke helyett a munka, illetve az őket képviselők jussanak hatalomra.

A vállalatok rövid lélegzetű decentralizációja igazolta, hogy a vállaltszerkezet „nagyjavítása”, illetve a társadalmi és gazdasági hatalom vállalaton belüli koncentrálása nem lehetséges, s ez alapvető változásokat, a tőkés viszonyoknak a társult dolgozók munkája felé tájolóddását tette szükségessé. Bár egyrészt a társadalmi-gazdasági centralizmus széttagolása, a centralizált bürokratikus etatizmusnak a decentralizált bürokratizmusná és parciális önigazgatássá való átszervezése, másrészt pedig a vállalatok centralizált gazdasági, társadalmi egysége (az önigazgatási gyakorlat során autonóm termelési egységekké váltak) ugyan hatalmi eltolódáshoz vezetett a jugoszláv társadalom legfontosabb pontján a társult dolgozók javára, valójában a munkásosztály és a technobürokrácia viszonylatában nem került sor nagyobb változásra össztársadalmi szinten, azaz a jövedelem és a többletmunka elosztását illetően.

A termelési feltételek és a munkaeredmények birtokba vételére törekvő munkásosztály az oppozícióban levő társadalmi erők, a technobürokrácia tömbjébe ütközött, amely szocialista önigazgatású társadalmunk fejlődése során jött létre és vált (jelentős) társadalmi tényezővé. A súlyos leszámolás során a már kikezdett hatalmú technobürokráciának még mindig van annyi ereje, hogy korlátozza a munkásosztály gazdasági és politikai hatalmát is.¹

A munkásönigazgatást bevezető jugoszláv társadalomban egyre halmozódtak az ellentmondások, összeütközésbe kerültek a létrejövő új és a kialakult állapotokhoz ragaszkodó régi erők. A vállalati önigazgatás nem kerítette hatalmába teljesen a társadalom technokrata és bürokrata erőit, de nem is szűnt meg.² Az önigazgatás a decentralizáció következtében ugyan megerősödött, de nem kerítette hatalmába az oppozícióban levő társadalmi erőket, hogy a decentralizációt a termelési egységekben társult dolgozók autonómiájává alakíthassa át. Éppen ezért marad nyitott kérdés, még az önigazgatás harmadik évtizedének végén is, hogy milyen kapcsolatban áll egymással a többnyire formális jellegű decent-

ralizáció és a társult dolgozók valódi értelemben vett autonómiája. A felhalmozódott ellentmondások és a vállalati mechanizmus öngazgatást szolgáló „nagyjavításának” csődje dramatikusan helyezte kialakulásához vezetett, ugyanis az osztálytársadalom jegyei kezdtek kiújulni társadalmunkban³, az öngazgatás kezdett mellékvágányra tolni, a hatalmat a decentralizált bürokratikus államgépzet által felszínre hozott és felerősített társadalmi rétegek kaparintották meg, egyes kollektívák a saját javukat nézve a rablógazdálkodás erkölcsét honosították meg, ugyanakkor egy korszerűbb gazdasági és szociális szerkezet kialakulására is sor került, amely egyrészt lehetővé teszi a technokrata és igazgatási struktúrának — a személytelen tőke megtestesítőjének — az uralmát, másrészt pedig „szófogadó öngazgatókra” bízta a nagyon is korlátozott döntéshozatalt, mintegy megajándékozva őket a hatalom morzsáival. Az ellentmondásos helyzetből mindenképpen kiutat kellett találni. Ennek következtében politikai beavatkozásokra került sor, lehetőség nyílt a helyzet megváltoztatására, a szocialista öngazgatás továbbfejlesztésére.⁴ A társadalmi termelés síkján a vállalatok társultmunka-szervezetekké alakultak át. A társultmunka-alapszervezetek a társult munka olyan általános formáivá válnak, amelyekben a dolgozók öngazgatási alapon teljesíthetik ki társadalmi, gazdasági jogait. Ezzel egyidőben öngazgatási és jövedelemszerzési elvek alapján jönnek létre a munka- és eszköztársítás társadalmi és intézményes feltételei.

Ezek a történelmi jelentőségű társadalmi változások hozzák létre annak feltételeit, hogy a társult dolgozók birtokukba vehessék a termelési feltételeket, saját munkaeredményeiket és az egész társadalmi újtermelést. Kialakulnak *szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációinak, a munka és az emberi személyiség felszabadításának a gyakorlati megvalósításához vezető feltételek.*

További vita és elemzés tárgyát képezheti, hogy vajon a szocialista társadalomépítés adott időszakában megfelelően tüzték-e ki a társadalmi értékorientáció által valóra váltott célokat?

A társult munka rendszere — történelmi szükségszerűség vagy téveszme

A címben megfogalmazott gondolat szinte magától adódik a már felvetett kérdésekből. Miután alapjában véve letisztázódik, hogy a társadalmi termelés szervezeti formáját képező vállalatnak a történelem lomtárába kell kerülnie,⁵ felmerül a kérdés: Mi az, ami a helyébe léphet? Vajon valamilyen „új”, Horvat által felújított vállalati forma,⁶ vagy a társadalmi termelés egyéb, egészen más jellegű formája, amely jobban megfelel szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációja megvalósításának?

Az iméntiekben már megállapítottuk, hogy a vállalatszerkezet „nagyjavítása” azért nem volt lehetséges, mert a társadalom és a munkásosz-

tály erőfeszítéseitől függetlenül, a vállalat decentralizációjára nem kerülhetett sor a munkásjellegű termelés-szervezés magasabb szintjén. A tőkés viszonyokon alapuló vállalat lényegileg nem tette lehetővé decentralizált alkotóelemeinek (az autonóm termelési, gazdasági és munkaegységek) olyan átalakulását, hogy azok a társult dolgozók tényleges autonómiájává válhassanak. A technobürokrácia megerősödésével az öngazgatás egyre jobban *eltávolodott* a társult dolgozóktól. A bérvizonyok egyre szorongatottabbá tették a munkásosztály helyzetét, amelynek a vállalatban belül nem volt társadalmi lehetősége az oppozíciós erők leküzdésére,⁷ a termelés és a munkaeredmények általános birtokbavételére. Éppen ezért a történelmi távlatok figyelembevételével más utat kellett választania, amelyet a szocialista öngazgatású társult munka rendszerében lelt meg. Mivel a társadalmi irányvétel a társult munka rendszerét és az alkotóelemeit képező alapszervezeteket társadalmi gyakorlattá tette, az vált nyitott kérdéssé, hogy milyen kiemelt történelmi realitással bír a szocialista öngazgatású termelési folyamatban.

Amennyiben nem képezi vita tárgyát szocialista öngazgatású társadalmi munkáértékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása, akkor a szocializmus építésének történelmi szakaszai során — a termelőerők és a társadalmi viszonyok fejlettségével összhangban — a szubjektív szocialista erők *tudatos* tevékenységével kell kiharcolni, hogy fokozatosan megvalósuljon társadalmi munkáértékorientációja. Ezt a munkásöngazgatás fejlődése során lehetővé kellett tenni mind a globális társadalom, mind pedig a gazdasági egységek, a társadalmi bázis szintjén. A munkásöngazgatás a társadalomban és a gazdasági egységekben nagy vonalakban a következő történelmi fejlődésen ment át: A centralizált vállalatot felváltotta az autonóm termelési (gazdasági és munkásjellegű) egységekkel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatalt illetően korlátozott öngazgatási jogokkal rendelkező decentralizált vállalat, végül pedig az alapszervezetekből álló társultmunka-szervezetek következtek, amelyekben a társult dolgozóknak társadalmi lehetőségük van a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételére.

Hazánkban — különösen a 60-as évektől kezdve — a társadalmi termelési formák nem valamiféle *szubjektivisták elképzelések* eredményei, hanem a *munkásság osztályharcának* megnyilvánulási formái:⁸ ugyanis az öngazgatás fejlesztése által igyekeztek mind jobban birtokukba venni a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, hogy a társadalmi átalakulás hordozóivá és „saját életük kovácsaivá válhassanak”. Azáltal, hogy a rendszerünk alapját képező alapszervezetekben lehetőség nyílt a társult munka rendszerének kiépítésére, jelentős lépést tettünk a munkásosztály céljainak megvalósítása felé. A társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak autonómiája nem tevődött át más szervekre, nem vált mások jogává. Éppen ellenkezőleg, amennyiben megállapításunk helytálló, akkor a priori értelmét veszti az a bíráló, hogy a társult munka rendszere ideológiailag szubjektív jellegű, voluntarista elképzelés gyümölcse.

Ha a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiája nem átvitt, delegált jog, hanem a saját gazdasági és emberi felszabadulásáért küzdő munkásosztály történelmi jelentőségű osztályharcának az eredménye, akkor ezen az osztályon kívül senkinek nem áll jogában megszüntetni vagy korlátozni ezt az autonómiát. Ez nem áll jogában sem az államnak, sem más társadalmi struktúrának. Ezek szerint annak az elméletnek a fejtegetése, hogy vissza kell térni az ún. reális öngazgatáshoz, a vállalathoz és a 60-as évek közepén kialakult többi társadalmi és politikai intézményhez, valójában annak a betérésztése, hogy a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiáját a munkásosztály megkérdésére nélkül kell *megszüntetni*.¹⁰ Lássuk csak, miként vélekedik erről a munkásság. Arra a körkérdésre¹¹, hogy vajon a teljes állami tulajdon, az öngazgatás nélküli centralisztikus és adminisztratív tervezés mellett döntenek-e (1), a tmsz-ok és az egész társadalom munkásöngazgatását a társadalmi tulajdon és a jövedelem alapján képzelik-e el (2), amihez egy részben állami, részben magántulajdonon alapuló — többpártrendszerrel megtervezett — vegyes gazdasági élet járul (3), 1983-ban a 811 megkérdezett dolgozó 72 százaléka a munkásöngazgatás mellett döntött. Ez a százalékarány 1984-ben már valamivel alacsonyabb (64 százalék), de ehhez azt is el kell mondanunk, hogy ezúttal a körkérdés csak 420 dolgozóra terjedt ki.

A megkérdezett dolgozók válaszai alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a szocialista öngazgatást és a társultmunka-alapszervezeteket saját tulajdonuknak tekintik, s nem ideológiai kényszerből fogadták el az alkotmány vagy a társult munkáról szóló törvény hatására.

Amikor egy meghatározott társadalmi irányvételt a dolgozók nagy többsége, illetve az *egész munkásosztály*¹² magáévá tesz, akkor osztályszempontból ez az irányvétel tényleges fedezete, hisz végső soron a dolgozók viselik az elfogadott társadalmi irányvétel következményeit.

A társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának kritikája

A szocialista öngazgatású társadalom értékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása — a szocializmus kiépítésének történelmi síkjában helyezkedik el. Ebben a történelmi szférában jönnek létre mindazok a szakaszok, amelyek keretében a kijelölt céloknak megfelelően realizálódik a társadalom értékorientációja.¹³ A szocialista öngazgatású társult munka időszakát olyan célok jellemzik, amelyek a társadalmi értékorientáció fokozatos megvalósítását segítő körülmények és feltételek megteremtésére irányulnak. A szocializmus építésének ezen szakaszát jellemző célok lényege olyan feltételek megteremtése, amelyek lehetővé teszik, hogy a társult dolgozók — a munkásosztály — megszabaduljon a decentralizált bürokratizmus és a parciális öngazgatás társadalmi-gazdasági keretei által rákényszerített elidegenüléstől,

amely a termelési feltételektől és a munka eredményeitől tartja őket távol. Tehát egy integrális öngazgatás kiépítése a cél, aminek során ennek az egységes öngazgatásnak a társadalmi alapsejtje a társultmunka-alapszervezet.¹⁴ A globális társadalmi cél — az integrális öngazgatás — megvalósításának kiindulópontját képező társultmunka-alapszervezetek nem zárt jellegű termelési, gazdasági és öngazgatási egységek, illetve olyan szervezeti formák, amelyekbe belepréselődik a dolgozónak, a gondolkodó és alkotó embernek az egész társadalmi és egyéni léte. Éppen ellenkezőleg, a társultmunka-alapszervezeteknek a társult dolgozók autonómiája, valamint a többi alapszervezettel — a munka- és eszköztársítás figyelembevételével — kialakított társulás és kapcsolatteremtés alapján kell a legfontosabb (de nem az egyedüli) társadalmi tényezőként megszerveződni¹⁵, ami lehetővé teszi a célok megvalósítását — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek, valamint az egész társadalmi reprodukciónak a társult dolgozók általi birtokbavételét.

Miután felvázoltuk a társult munka által jellemzett szocialista országépítés időszakát meghatározó társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának a legáltalánosabb céljait, magától adódik a kérdés: Vajon a célok normatív meghatározása — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek a társult dolgozók általi birtokbavétele — lehetővé teszi-e a társadalmi értékorientáció fokozatos megvalósítását? Alkotmányunk különösen a 14., a 17. és a 36. szakaszával teremtett feltételeket az említettek realizálására. Azonban az alkotmányos megoldások rendszerbeli alkalmazása során — mindenekelőtt a társult munka törvényében — olyan normatív megoldások kialakítására is sor került, amelyek nagy akadályokat gördítenek az említett célok elé. Alapjában véve a társultmunka-alapszervezetek lényegét jellemző ellentmondásokról van szó. Ennek az ellentmondásnak pedig súlyos következményei vannak a kitűzött célok szerint realizálódó társadalmi értékorientációra, s lényegében egy dilemmára vezethető vissza: vajon a társultmunka-alapszervezet a dolgozók alapvető szervezeti formája (A JSZSZK alkotmánya, 14. szakasz), vagy pedig a gazdaság alapeleme? A társult munka törvénye egy ilyen másodlagos funkcióval is ellátja a társultmunka-alapszervezetet¹⁶, amely azzal a következménnyel jár, hogy a társultmunka-alapszervezetek *bezárkóznak* saját termelési és gazdasági kereteik közé, miközben elapórással, dezintegrációval fenyegetik a társult munka társadalmi szféráját.¹⁷ A társultmunka-alapszervezetek bezárkózásának, szélsőséges értelemben vett árutermelővé válásának, a „a vállalat kicsiben” szemléletnek logikus következménye az, amikor az alapszervezetekbe társult dolgozók autonómiája — a szerepüket átvéve — az *intézmény autonómiájává* alakul át.

Az már megállapítást nyert, hogy a társultmunka-alapszervezetek autonómiája nem delegált, azaz idegen jog. Ugyanakkor az autonómia nem hatalmaz fel senkit arra, hogy visszaéljen vele más társult dolgozókkal és a társadalom egészével szemben. Az autonómia tehát nem a saját szűk körű érdekei szerint érdekcsoportba szerveződő egyének abszolút érte-

lemben vett és korlátlan önállóságát jelenti. Éppen ezért normatív megoldásokkal kell biztosítani, hogy az autonómiából egészen közvetlen következzék, amelyek mindenekelőtt a társultmunka-alapszervezetek társulásában és kapcsolatteremtésében (integrálódásában) kell hogy kifejezésre jussanak a szocialista fejlődés céljainak a megvalósítása érdekében, hogy a társult dolgozók birtokukba vehessék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket. Ezek a célok pedig nem érhetők el elszigetelt és bezárkózott társultmunka-alapszervezetekkel. A célok megvalósítását, illetve a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételét szélesebb alapokra kell helyezni, a társult munka egész társadalmi szférájára kell bízni. Ezekben a folyamatokban döntő szerepet kell kapnia a társultmunka-alapszervezetek termelési és gazdasági társulásának, kapcsolatteremtésének. A társultmunka-alapszervezet dolgozói társulás és kapcsolatteremtés nélkül ténylegesen nem vehetik birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, azaz az egész társadalmi újratermelést. A bővített újratermelés szétforgácsolt és elaprózott eszközei nem válhatnak a rendkívül költséges műszaki berendezések és a technológia világában a technológiai fejlődés hordozóivá. A nem társított, decentralizált felhalmozási eszközök lehetővé teszik a külső erők számára (ezeken a centralizált és decentralizált állami tulajdonon és technokrácián alapuló monopóliumot értjük), hogy a saját mércéjük szerint kialakított technológiai-gazdasági és társadalmi fejlődés érdekében erőszakos centralizációt vigyenek végbe. Amennyiben a bővített újratermelés nem alapul a társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak a társulással és kapcsolatteremtéssel kapcsolatos döntésein, akkor parciális, többnyire politikai és területi érdekeket követő decentralizált bürokratikus és monopolisztikus beruházássá válik, ami mérhetetlen veszteséggel sújtja a termelőerők fejlődését és bomlasztja az öngazgatást.

Amennyiben az autonómiával kapcsolatos visszaélések következményeit a jogi szabályokon támadt rések figyelembevételével vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a társultmunka-alapszervezetek társulása és kapcsolatteremtése nélkül a társult dolgozók autonómiája, a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavétele tárgyaltalan, sőt merő képtelenség. Ugyanis a társulás és kapcsolatteremtés nélküli autonómia lényegében önmagát is felszámolja, vagy pedig a társult dolgozóktól független, azok fölé helyezkedő erőket hoz létre: „szükségessé” teszi az állam és az elidegenült társadalmi hatalom egyéb központjainak megerősödését, s így az autonómia vagy megszűnik, vagy korlátok közé szorul.

Najdan Pašić szerint a társultmunka-alapszervezetek bezárkózása, a társult dolgozók autonómiájának az intézmények autonómiájává való átalakulása teljes egészében „...intézményes keretek közé szorítja a dolgozókat” és „szükségszerűen válik önállósodott erővé a társadalmilag csak ennek a legszűkebb termelési közösségnek a tagjaként egzisztáló egyén felett”.¹⁸

Bár vizsgálódásaink terjedelme korlátozza a társadalmi értékorientáció gyakorlati megvalósításának bíráló értékelését, mégis megállapíthat-

juk, hogy mindenképpen szükség van azoknak a rendszerbeli megoldásoknak a bíráló elemzésére, amelyek elősegítik a társult munka által jellemzett szocialista országépítés céljainak elérését. Ez a bíráló elemzés azonban nem jelenti azoknak a céloknak és intézményeknek a megváltoztatását, amelyek által realizálódnak. Az alapszervezeteknek a társult munka rendszerében betöltött helye és szerepe felülvizsgálására tett kezdeményezés tehát nem jelenti annak a kérdésnek a felvetését, hogy a társultmunka-alapszervezetekre szükség van-e vagy sem. Meg kell ezért változtatni mindazokat a rendszerbeli megoldásokat, amelyek akadályozzák a szocialista országépítés legfontosabb céljainak az elérését — azoknak a körülményeknek a megteremtését, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók birtokukba vegyék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, tehát az egész társadalmi újratermelést. A rendszerbeli megoldások megváltoztatásával olyan feltételeket kell teremteni, hogy a társultmunka-alapszervezetekben fejlődhessen a társult dolgozók autonómiája, az alapszervezetek pedig megfelelő feltételek alapján társulhassanak és kapcsolatot teremthessenek egymással a társult munka egész rendszerében. A társultmunka-alapszervezetek ezért nem lehetnek pusztán gazdasági tényezők és árutermelők. Más szóval, egyértelművé kell tenni, hogy a társadalom irányában nem a társultmunka-alapszervezeteknek, hanem a munkaszervezeteknek vannak társadalmi és gazdasági kötelezettségeik. Meg kell tehát határozni, hogy a munkaszervezet a termelési, technológiai és gazdasági téren egymáshoz kötődő társultmunka-alapszervezetek társulása, amelyek közös termelés és közös jövedelemszerzés során valósítják meg jövedelmüket. Ilyetén jönnének létre a reális feltételei annak, hogy kifejezésre jusson az együvé tartozó társult dolgozók autonómiája, ami már történelmileg is járható út szocialista öngazgatású társadalmunk értékorientációja — a munka és az emberi személyiség felszabadítása — számára. Ennek következtében a munka gazdasági hatékonysága is növekszik a fejlettebb technikai civilizáció humánusabb változatának a körülményei között. Aligha adhatunk helyet annak a történelmi bölcselkedésnek, hogy a kikényszerített munka hatékonyabb a felszabadított munkánál, amely éppen szabadsága és emberiessége révén hathatósabb.

A „tmaszosítás” bírálatának lényege

A társult munka rendszere és annak társadalmi-gazdasági szerepe — beleértve a társultmunka-alapszervezeteket is — különböző bírálatok tárgyát képezi. Az utóbbi időben — amióta komolyabb gazdasági nehézségekkel küszködünk — egyesek élesen bírálják a társult munka ún. „tmaszosítását” és a megszüntetése mellett foglalnak állást. Gazdaság-szilárdítási erőfeszítéseink során a gazdasági és társadalmi fejlődés stratégiájának és politikájának számos nyitott kérdése, problémája és hiányossága válik társadalombírálat tárgyává. A különböző kritikai hozzáállásoktól eltekintve csupán arra a tényre szeretnénk felhívni a figyel-

met, hogy a kritika a társult munka rendszerét is célba vette: kedvezőtlenül értékelt az említett rendszer alapsejtjeit képező alapszervezeteket. A társult munka rendszerének tehát két, egymással szöges ellentétben álló megközelítése létezik. Az egyik az alkotmányos megoldások rendszerbeli alkalmazása és a konkretizálása során felmerülő hiányosságok bírálata, miszerint ezek akadályozzák a szocializmusépítés célkitűzéseinek végrehajtását — a termelési feltételeknek és a munkaeredményeknek a társult dolgozók általi birtokbavételét, de rámutat a rendszer működésében tapasztalható hibákra és gyengeségekre, miközben az eredményes gyakorlati megoldásokat is felmutatja. A másik megközelítési mód a társult munka rendszerének bírálatára szorítkozik, követelve annak revízióját, sőt felszámolását. Branko Horvat szerint például „a jugoszláv gazdaság »tmaszosítása« az egyik legtragikusabb következménnyel járó tévedés az 1974. évi reform óta.”¹⁹ Szerinte a társult munka rendszere — de különösen a tmasz-ok létrehozása — az oka a gazdasági, társadalmi és az emberi kapcsolatokban felmerülő problémának.²⁰ Bíráló megközelítésében rendkívül kedvezőtlenül értékeli a társultmunka-alapszervezeteket és követeli, hogy „fordítsuk vissza a történelem kerekét” a társadalmi termelés szervezeti formáját képező vállalatig.

A tmasz-ok megszervezésével kapcsolatos tragikus tévedésekre, belső diverziókra stb.²¹ vonatkozó állításaitól eltekintve szemlélete az alábbiakban összegezhető: a társult munka rendszere a tmasz-okká szervezés következtében elveszítette hatékonyságát; az alapszervezetek már pusztán létezésükkel — a rendszer szerves részeként — dezintegrálják a gazdaságot és a társadalmat,²² a demokratikus viszonyok lerombolásához, érdektelenséghez, a társult dolgozók egységének széttagolásához és demoralizálásához vezetnek. A későbbiek során az empirikus anyag vizsgálataival mutatunk rá, hogy mennyire tarthatatlan ez a bírálat.

Horvat szerint a gazdasági balsikerek is a társult dolgozók autonómiájának következményei. Ezért, véleménye szerint, minden olyan decentralizáció, amely a gazdasági egységeken, illetve a kisebb munkacsoportokon kívül is érezteti hatását, áltudományos, veszélyes és ideológiai jellegű.²³ A kritika szerzője számára nem eléggé ismeretes, hogy a decentralizáció, illetve a vállalat — a munkaszervezet — kisebb egységekre való felosztása és a társult dolgozók autonómiája — a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavételét illetően — két különböző dolog, mégpedig nemcsak ideológiai, hanem gazdasági, öngazgatási és emberi szempontból is.

Teljesen elfogadhatatlan és veszélyes tézis, hogy a tőkés vállalatok kisebb munkáscsoportjai által véghezvitt participáció alkalmas „modell” lehet szocialista öngazgatáson alapuló társult munkánk kialakításához és fejlesztéséhez.²⁴ Ez a tézis valójában veszélyezteti a társadalmi értékorientáció megvalósulását — a munka és az emberi személyiség felszabadulását.

A kritika szerint a megromlott demokratikus viszonyok, az érdektelenség és az egyet nem értés a társultmunka-alapszervezeteknek a jö-

vedelem maximalizálásáért folyó harcának a következménye, ugyanis ez a küzdelem összetűzésekhez vezet a munkásosztályon belül, aminek következtében a vállalatokban dolgozók (a kritika ezt a kifejezést használja) „... tevékenysége az egymás közötti veszekedésekben, az elosztás körüli alkudozásban, a normatív szabályozók állandó változtatásában merül ki.”²⁵ Ahhoz, hogy igazolhassa legfontosabb téziseit, Horvat azt a tézist idézi, amikor az egyik gyáracsarnokban működő társultmunka-alapszervezet a szó szoros értelemben elkerítette magát a többiektől, s ennek alapján az alábbiakra következtetett: „A társultmunka-alapszervezet dróttal való elkerítése bizonyos módon szimbolizálja azt a helyzetet, amely a társult munka törvénye következtében a jugoszláv gazdaságban kialakult, s amely teljesen ellentétes a valódi értelemben vett öngazgatás integráló törekvéseivel.”²⁶ Ilyen jelenséget használ fel a társult munka rendszerének, különösen pedig a társultmunka-alapszervezetek negatív bírálata során. Bírálataiban „megfeledkezik” arról, hogy a társult munka létrehozása nem pillanatnyi érdek és *nem rövidlejáratú látványos átalakulás*. „Megfeledkezik” arról, hogy ez milyen rögzös út, mennyire összehangolt és ugyanakkor ellentmondásos folyamat, történelmileg új terület, s ezáltal a rendszeren belüli optimális megoldások keresése kapcsán felmerült kételyek, a társadalmi irányvétel megvalósítását jellemző hibák, gyengeségek és tévedések nem a társadalmi értékorientáció tragikus tévelygései és hibái — ahogyan Branko Horvat állítja —, hanem *történelmi következmények*.²⁷ A társult munka rendszerének lényegét és az ún. tmasz-ok szerinti szerveződést bírálva „igyekezett” társalmunknak és munkásosztályunknak „új” — valójában már régi szervezeti, lényegét tekintve pedig társadalmi-gazdasági, sőt eszmei — megoldásokat felkínálni.

Nézzük csak, milyen ez az „új” irányvétel? Egészen röviden: a vállalat *restaurációjából*,²⁸ illetve a döntéshozatal technokrata monopóliumából áll. Kritikájában egy olyan reformot javasol, amelyet „... a tmasz-oknak a vállalatokba való újraegyesítéseként, a vállalatok öngazgatási átstrukturálásaként kell felvázolni”.²⁹

Mivel jól tudja, hogy a szocialista öngazgatás korai szakaszában a centralizált gazdasági és szociális szervezetként működő és technokrata igazgatási struktúrában kicsúcsosodó vállalat a „lentről” jövő nyomás és az öngazgatás hatására konstruktív módon autonóm termelési, gazdasági és munkaegységekre tagolódott, bírálataiban azt javasolja, hogy ezek vagy az ehhez hasonló egységek térjenek vissza a vállalat centralizált és vállalkozói jelleget hordozó keretei közé.³⁰ A szerzőnek megfelelő támaszra volt szüksége annak „igazolására”, hogy a társultmunka-alapszervezetek társult dolgozói autonómiájának a *felszámolása* nemcsak kívánatos, hanem szükségszerű („... valamiképpen mintha beléjük táplálták volna, hogy az 1974 előtti vállalathoz való visszatérést szorgalmazza. *Ideális* lenne — kiemelés: T. B. —, ha ez lehetséges volna, mert akkor sokkal hatékonyabbá válhatna gazdaságunk”).³¹ Ezt követően többek között a társultmunka-alapszervezetek közötti árutermelő

viszonyokban leli meg támaszait. A szerző ilyen értelemben hangsúlyozza: „A társult munka törvényének tragikus vétsége, hogy piaci viszonyokat és konkurenciaharcot hozott létre a vállalatokban.” (Lásd az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetését*, 1983. 2. szám.) Horvatnak ez a megállapítása alapján véve helytálló, de nem elégséges ahhoz, hogy a társultmunka-alapszervezetek létrehozását tekintsük az 1974. évi reform legtragikusabb hibájának. Ahelyett, hogy emiatt a társultmunka-alapszervezetbe társult dolgozók autonómiáját „megsemmisítené”, inkább ki kell küszöbölni a hibát. Egyébként erről a hibáról én is vitáztam Pavlovićtyal az öngigazgatók 1981-ben megtartott, XII. találkozásán (Kragujevac).³²

Bírálatában azért összpontosít az adásvételi viszonyokra, a társultmunka-alapszervezetek egymás közötti konkurenciaharcára — amelyekkel többé-kevésbé azonosítja az egész társadalmi-gazdasági szervezetet és a társultmunka-alapszervezetek közötti viszonyokat, pontosabban szólva azok társult dolgozóit —, hogy igazolhassa: „így jöttek létre a tmaszok, s ment végbe velük párhuzamosan a munkaközösségek felbomlása; egyre jobban megromlottak az egymás közötti viszonyok,³³ és egyre hatástalanabbá vált az ügyvitel.”³⁴ Horvatnak ez a „mentő ötlete” támadt, hogy vissza kell térnünk a vállalathoz és a jövedelem technokrata központosításához. Szerinte ugyanis az egyén a munkaegységekben kifejezésre juttathatja önmagát. Hogy milyen téren, erre a kérdésre nem válaszol közvetlenül³⁵, de annyi biztos, hogy semmiképpen sem olyan értelemben, hogy „rendelkezik saját jövedelmével”.

Kritikájában szó sem esik olyan sorsdöntő kérdésekről, hogy kinek a hatáskörébe tartozik a termelési feltételekkel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatal. A kritika szerint ez közvetve a vállalat központi szerveire, a hozzáértő menedzserekre, a technokrata vállalatigazgatási struktúrára tartozik.

Van azonban még egy szempont, ami miatt érdemes Branko Horvat szemléletével foglalkozni. Vitatott szövegében³⁶ átfogó reformot javasol, „mert koncepcióját illetően az egész dolog tévútra terelődött. Egy ilyen reform esetén . . . nem látom szükségét az *alkotmány megváltoztatásának*. (Kiemelés: T. B.) Ugyanis mindez, amire nálunk sor került, nem azért alakult így, mert téves alapokon nyugszik alkotmányunk”. Horvat szerint nem az alkotmányos megoldásokkal, hanem a rendszerbeli törvényekkel van baj. A JSZSZK 1974. évi alkotmánya szerint — s ezt Horvat is tudja — a helyzet a következő: „A társultmunka-alapszervezeteinek a dolgozói a társult munka más dolgozói iránti és az egész társadalmi közösség iránti alkotmányos jogokkal és felelősségükkel összhangban a társult munka alapszervezeteiben döntenek az összjövedelemről, mint a társultmunka-alapszervezetek dolgozói közös munkájáról és a társadalmi össz munka eredményéről . . .” Bár úgy nyilatkozik, hogy az alkotmányt nem kell megváltoztatni, azért hogy a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozóktól „megvonja” a munka eredményét képező egész jövedelem feletti döntéshozatal jogát, tulajdonképpen az

egyik legfontosabb vonatkozásban törekszik az alkotmány *közvetlen revíziójára* a társadalmi értékorientáció megváltoztatására.

Ezzel befejezettnek tekinthetjük Horvatnak az ún. „tmaszosítással”, illetve a társult munka rendszerével kapcsolatos bírálatára vonatkozó megállapításainkat.

A társult munka rendszerének radikális bírálata mellett mérsékeltebb hangú kritikák is feltűnnek, amelyek nem a tmasz-ok létrehozásának átfogó bírálatái, hanem a kezdeményezett pozitív és negatív akciók folyamatos kritikai felülvizsgálására vállalkoznak. Az ilyen vizsgálódások többnyire elfogadhatóak, de például egy ilyen álláspontot aligha fogadhatunk el: „A tmasz-okat természetesen nem a gazdasági élet felaprózására, dezintegrálására törekedve hoztuk létre. Mindenesetre az a legkevésbé lényeges, hogy mit akartunk a tmasz-ok bevezetésével... Annak viszont már sokkal inkább érdekelnie kellene bennünket, hogy a tmasz-ok mihez vezettek.”³⁷ Pavlovićnak és Stojanovićnak — a fenti sorok szerzőinek — a szocialista öngazgatás történelmi fejlődését és jövőjét szem előtt tartva azt válaszolnám: Rendkívül lényeges, hogy mit akartunk 1971-ben (az alkotmányfüggelékekkel), 1974-ben (a JSZSZK alkotmányával) és 1976-ban (a társult munka törvényének meghozatalával). Ugyanis mindezeknek az volt a célja, hogy a társultmunka-alapszervezetek dolgozói megfelelő körülmények között vehessék birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket. Vajon lényeges-e, hogy társultmunka-alapszervezeteink a jelenlegi minőségükben mihez vezettek? Kétséggkívül lényeges, s ezért a kérdést nem a társadalmi rendszer intézményéhez, és a társult dolgozókhoz, hanem a társult munka irányvételét akadályozó oppozíciós erőkhöz kell intézni.

Nincs szándékunkban lebecsülni a társultmunka-alapszervezetek elzárkózását — különösen vonatkozik ez az árutermelő alapszervezetekre —, de meg kell állapítanunk, hogy az öngazgatás harmadik évtizedében jelentkező alapvető intézményes változások a bővített újratermeléssel és a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatalt illetően nem vezettek a decentralizált államtulajdonosi monopólium gazdasági és társadalmi hatalmának felszámolásához. Ezt igazolja az is, hogy az említett évtizedben — 1971 és 1980 között — a bankok és a társadalmi-politikai közösségek az alapeszközökbe történő beruházási eszközök 51,2-től 66,1 százalékig terjedő részarányával rendelkeztek. Ebben rejlik a társult munka rendszerének legfontosabb működési problémája, ami végső soron arra vezethető vissza, hogy a társult dolgozók nem rendelkeznek a termelési feltételekkel és a munkaeredményekkel.

A társult munka által kitűzött célok megvalósításának bírálata

A társult munka kiépítési folyamatában döntő szerepet játszottak az alkotmányfüggelékek meghozatalát követő évek. Ez az az időszak, ami-

kor a vállalatok társultmunka-szervezetekké alakultak át. Ennek az át-
alakulási folyamatnak a során a tudatlanság, az elhamarkodottság és a
külső nyomás hatására számos olyan hibát vétettünk, amelynek követ-
kezményeit manapság is érezzük. Ezek a hibák termelési és technológiai
jellegű, gazdaságilag zárt és csupán az ártermelést szem előtt tartó tár-
sultmunka-alapszervezetek kialakulásához vezettek, s így a munkaszerve-
zetekben gomba módra elszaporodtak az ilyen „kisvállalatok”. Ezek-
ben a folyamatokban jelentős szerepet játszott az is, hogy a társultmun-
ka-alapszervezetek létrehozását pusztán politikai szükségszerűségnek te-
kintettük: az volt a cél, hogy minél több alapszervezet jöjjön létre, füg-
getlenül azok gazdasági, társadalmi és öngazgatási funkciójától. Azáltal,
hogy végső ártermelőt csináltunk belőlük, *súlyos hibát követtünk el* a tár-
sult munka rendszerének kialakításában. Nem fordítottunk kellő fi-
gyelmet arra, hogy a társult munka alapsejtjeinek, a társultmunka-alap-
szervezeteknek termelési, technológiai és gazdasági kapcsolatban kell áll-
niuk egymással, hogy a közös termelés, a közösen megvalósított bevétel
és jövedelem határozza meg létüket.

A társult munka rendszerének kialakításában elkövetett kezdeti hibá-
kat, sajnos, a rákövetkező években, tehát a JSZSZK alkotmányának és
a társult munka törvényének meghozatalát követően sem küszöböltük ki.
Mivel országos méretekben a közös bevétel csupán tíz százaléka az össz-
bevételnek, a közös beruházások alapján megvalósított közös jövedelem
pedig csak egy százalékot tesz ki, tényszerűen is bizonyítottnak tekin-
tethetjük fenti megállapításunkat. Ezek a tények és a gazdasági szervezet
szétforgácsolódására utaló egyéb jelek arra utalnak, hogy a társult mun-
ka társadalmi szférája rendkívül nagymértékben dezintegrálódott. De a
társult munka társadalmi szférájának ez a szétforgácsolódása, dezinteg-
rálódása *nem a társult munka rendszeréből következik*, végső soron tehát
nem a rendszer alapsejtjeit képező alapszervezetek folyománya. Ez a
szétagoltság a társult munka egészében és szervezeteiben végbemenő át-
alakulás során elkövetett hibák, a minden szinten kifejezésre jutó par-
ciális érdekek, de különösen a társult dolgozóknak a termelési feltéte-
lektől és a munkaeredményektől való elidegenítésének a következménye.

A vitánkban felvetett kérdéseket illetően megállapíthatjuk, hogy a tár-
sultmunka-szervezetekben eluralkodó autarkia és a parciális érdekek kö-
vetkeztében *szinte szimbolikussá vált a munkaszervezetek megbecsültsége*.
Más szóval ezeknek a viszonyoknak és a belőlük következő szervezeti
formáknak a következtében nemcsak gazdasági és társadalmi, hanem
technológiai szempontból is szinte látszólagos az autoritása. Ezért vált
sorsdöntő kérdéssé, hogy a gyakorlatban miként lehet a munkaszerve-
zetek termelési, technológiai, gazdasági és társadalmi tekintélyét növelni?
Vajon a megoldás abban rejlik-e, hogy centralizációt vezetünk be és
felszámoljuk a társultmunka-alapszervezeteket, s ezáltal visszatérünk egy
korábbi szervezeti formához, a Horvat-féle vállalathoz? Vagy talán
egészen másutt. kell keresnünk a megoldást: *a társult munka rendszerével
kapcsolatos társadalmi irányvétel következetes megvalósításában, a tár-*

sultmunka-alapszervezetekkel kapcsolatos alkotmányos elgondolás következetes véghezvitelében? Tudatában vagyok, hogy bizonyos társadalmi erők — az adott gazdasági helyzetet és az annyszor hibáztatott társultmunka-alapszervezetekkel kapcsolatos pszichózist kihasználva — az első megoldásra hajlanak. Hogy ez a megoldás milyen mértékben segít hozzá a nehézségek és a hibák leküzdéséhez, arra véleményem szerint eddig Kalodera adott legárnyaltabb választ: „Mivel napjainkban igen gyakran képtelenek vagyunk az egymás közötti gazdasági viszonyok megoldására — adódjanak azok akár az árak diszparitásából, a zilált piaci viszonyokból, akár pedig a rendelkezésre álló szakemberállomány felkészületlenségéből és nehezkességéből — ezért a kialakult helyzeten szervezeti jellegű intézkedésekkel próbálunk változtatni: megszüntetjük az alapszervezeteket és azok összevonásával nagyobbakat hozunk létre. Ezek ugyan hozzásegítenek a konfliktushelyzetek feloldásához, de a termelés nem válik ésszerűbbé és gazdaságosabbá. A kialakult viszonyok érintetlenek maradnak, s az ügyvitel hatékonyságát nem áll módunkban fokozni.”³⁸ A megoldást másutt kell keresni: előfeltételeket kell teremtenünk a társultmunka-alapszervezetek társulására és kapcsolatteremtésére, mert ez szerintem az *együvé tartozás* által lehetővé teszi a munkaszervezetek tekintélyének a növelését. Ennek az együvé tartozásnak pedig az a feltétele, hogy a társult dolgozók minél magasabb szinten vegyék birtokukba a termelési feltételeket és a munkaeredményeket.

Ahhoz, hogy a társult dolgozók ténylegesen birtokukba vehessék a termelési feltételeket és a munkaeredményeket, mindenekeelőtt át kell tekinteni az alapeszközökből ténylegesen beruházásra szánt eszközöket, hogy azzal párhuzamosan az intézményesített társadalmi változások szempontjából ítélhessük meg a velük való rendelkezést.

1961-ben a gazdasági szervezetek 29,5 százalékos részarányt vállaltak az alapeszközökbe való beruházásokból, a bankok részaránya 0,9 százalék, a társadalmi-politikai közösségé pedig 61,7 százalék volt. Az eszközökkel való tényleges rendelkezés arra utal, hogy a munkás-önigazgatás második évtizedének elején a központosított államtulajdonosi monopólium döntő hatást gyakorolt a többletmunka felhasználására. Az állami beruházási alapok felszámolásával, valamint az 1965. évi gazdasági és társadalmi reformintézkedések következtében Kardelj szerint „sikerként útját állni az államtulajdonosi monopólium gazdasági és politikai hatalmának”, a centralizált monopóliumnak.³⁹ A későbbi elemzésekben majd rámutatunk, hogy miért kellett „kiegészíteni” Kardeljnek ezt az álláspontját.

A centralizált monopólium hatalmának a megnyirbálása már abból is kitűnik, hogy 1970-ben a gazdasági szervezetek 27,4 százalékban vesznek részt az alapeszközökbe történő beruházásokban, a bankok 50,4 százalékkal, a társadalmi-politikai közösségek pedig 17,7 százalékkal (az intézmények és egyebek 6,3 százalékkal). Az önigazgatás második évtizedének vége felé — a nagy társadalmi változások előestéjén — a beruházási eszközök nagy része áttevéődik a bankokra, miközben a gazda-

sági szervezetek helyzete az évtized során mit sem változott. Az eszközöknek a centralizált államtulajdont képező monopóliumokból a bankokba való „áthelyezésével” kibontakozhatott a bővített újratermeléssel és a bankokba koncentrált többletmunka felhasználásával kapcsolatos decentralizált államtulajdonosi és technokrata döntéshozatal. Az 1971-ben bekövetkezett társadalmi változásokkal radikálisan meg kellett volna hogy szűnjön a társult dolgozóknak a többletmunka elosztásával kapcsolatos döntéshozatalt illető jogfosztottsága. Vajon ezek az átalakulások lehetővé tettek-e egy ilyen változást? A kérdésre a választ abban a valóságos tényben kell keresnünk, hogy milyen az öngazgatás harmadik évtizedében (1971 és 1980 között) az alapeszközökbe beruházott eszközök struktúrája.

1971-ben a társultmunka-szervezetek 26,8 százalékkal, a bankok 50,9 százalékkal, a társadalmi-politikai közösségek pedig 15,2 százalékkal vették ki részüket a beruházásokból. A társultmunka-alapszervezetek és a társult munka egyéb szervezeti formái a legnagyobb mértékben 1975-ben és 1977-ben vettek részt az alapeszközökbe való beruházásokban, mégpedig 36,3, illetve 36,5 százalékkal. Az utóbbi években ez a részarány jóval kisebb — a legnagyobb csökkenést az 1979. és az 1980. év mutatja —, pedig a társult dolgozók fokozott erőfeszítést tettek a tiszta jövedelmi felhalmozási alapba való kiválasztására. Ebben az időszakban ugyanis az ügyviteli szféra az 1978. évi 46,5 százalékról 1979-re 54,4 százalékra, a rákövetkező 1980. évben pedig 61,2 százalékra növelte a felhalmozásban való részvételét, miközben a társultmunka-alap- és egyéb szervezetek alapeszközökbe való beruházása fokozatosan csökkent: 1978-ban 34,4 százalékot, 1979-ben 33,2 százalékot, 1980-ban pedig 32,7 százalékot tett ki.⁴⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy a társult dolgozók többletmunkájának eltulajdonítása az öngazgatás harmadik évtizedében is folytatódott, s hogy még a körültekintő intézményes társadalmi változásokkal sem került sor a decentralizált, társadalmi tulajdonon alapuló monopólium bővített újratermelés feletti és a bankokba koncentrált többletmunkát érintő gazdasági és társadalmi hatalmának a felszámolására. A bankok és a társadalmi-politikai közösségek ugyanis az említett évtized során 1971—1980-ig — az alapeszközökbe történő beruházások pénzeszközeinek 51,2-től 66,1 százalékig terjedő részarányával rendelkeztek. Ezeknek az eszközöknek — tehát a többletmunkának — a felhasználásáról a társult dolgozók öngazgatásától függetlenül döntöttek. Ezek kapcsán jogosan merült fel a kérdés: Ki és minek alapján döntött a termelés létalapját képező többletmunkáról? Az alábbiakban terjedelmes helyet szentelhetnénk mindazon társadalmi törekvések felsorolásának — kezdve az alkotmányfüggelékektől a JKSZ kongresszusi határozatainak és a JSZSZK alkotmányán át egészen a társult munka törvényéig —, amelyek a munkás-öngazgatás harmadik évtizedében arra ösztönöztek, hogy a jövedelem egészéről, így a többletmunkáról is a társultmunka-alapszervezetekbe társult dolgozók döntsenek.

A gyakorlatban kialakult helyzet viszont arra utal, hogy *ez az alapvető társadalmi irányvétel nem valósul meg.*

Arra pedig az imént mutattunk rá, hogy az öngazgatás harmadik évtizedében sem sikerült a — különösen az 1966. évet követő — gazdasági és társadalmi reform következtében kialakult decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium gazdasági és társadalmi hatalmát háttérbe szorítani.

Az egyértelműen világos ösztársadalmi irányvételből kiindulva határozottan megállapíthatjuk, hogy a társultmunka-szervezetek technokrata erővel összejátszó, a munkásosztályt és annak élcsapatát, a Jugoszláv Kommunista Szövetséget megkerülő decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium továbbra is megtartotta hatalmát a termelés legfontosabb tényezőjével, a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatal síkján.

Hogyan és miért került erre sor? Számos okot sorolhatnánk fel, amelyek közül most csak néhányat említünk. A már említett dokumentumokon alapuló és intézményesített mélyreható és sokoldalú társadalmi változásoknak kellett volna megfosztani a bürokratikus és technokrata monopóliumot a társadalmi újratermelés és a társadalmi viszonyok legfontosabb pontja, a többletmunka felhasználásával kapcsolatos döntéshozatal feletti hatalmától. Időközben létrejöttek az említett monopóliummal való szakítás legfontosabb társadalmi előfeltételei: megszűntek az államnak a bővített újratermelés feletti társadalmi hatalmát megalapozó társadalmi beruházási alapok és létrejöttek a jövedelemmel, különösen pedig a többletmunkával kapcsolatos döntéshozatal technokrata kisajátítását akadályozó társultmunka-alapszervezetek. Az élet viszont azt bizonyítja, hogy *a szubjektív szocialista erők és az öngazgatás intézményes formái a társadalmi irányvételt nem valósították meg következetesen és határozottan a társadalmi valóságban, a gyakorlatban.*

Más szóval a gyakorlat Kardelj realitásérzékét igazolta: „a munkásosztály nem mindig tekinthető automatikusan a legerősebbnek, el kell ismernünk, hogy a nála ténylegesen erősebb technokrata és államközpontú monopólium manipulációjának a tárgyává is válhat”.⁴¹ Amennyiben nem vitás az a megállapításunk, hogy a társult munka rendszere az öngazgatás fejlődésének történelmi produktuma, akkor a rendszer következetlen gyakorlati valóra váltásáról és a társult dolgozóknak a termelési feltételek és a munkaeredmények birtokbavétele terén elért gyenge eredményeiről összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a társadalmi gyakorlatban ezeket a változásokat a decentralizált állami tulajdonon alapuló monopólium hatékony erői és a társultmunka-szervezetek technokráciája akadályozta.

Ezek az erők mindent megtettek annak megakadályozására, hogy a decentralizáció ténylegesen a társultmunka-alapszervezetek dolgozóinak autonómiájává váljék. Ilyetén a felhalmozási eszköz formájában megtestesülő többletmunka kétszeresen idegenült el a társult dolgozóktól: egyrészt azáltal, hogy a bankokban és a társadalmi-politikai közösségek-

ben koncentráldott, másrészt pedig, hogy a „társult dolgozók nevében” technokrata erők döntöttek felhasználásáról. Ez tehát az alapvető oka, hogy a társultmunka-alapszervezetek a felhalmozást többnyire a jövedelem megmaradt részének tekintik, nem pedig tudatos és tervszerű eszköznek, amelynek sorsáról maguk a dolgozók döntenek.

Ha egyrészt a társult munka rendszerének abból az irányvételéből indulunk ki, hogy a termelési feltételekről és a munkaeredményekről a társult dolgozóknak kell döntenünk, másrészt pedig, hogy ez az alapvető irányvétel milyen mértékben valósul meg a társult munka gyakorlatában, akkor egyértelműen igazolt Pečujlić következtetése: „A dolgok történelmi kimenetele azzal még nincs megoldva, hogy jó úton indultunk el, és ezért a dolgok maguktól a helyükre fognak rázódni. A társadalmi viszonyok tényleges tartalma tehát elsősorban az azokat hús-vérré tevő társadalmi erőktől függ.”⁴²

Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a társult munka céljainak a gyakorlati megvalósításában tapasztalt lemaradások társadalmunktól és munkásosztályunktól azt követelik, hogy alaposabban, sokoldalúan és határozottan lépjen fel a negatív jelenségek ellen, hisz hosszú távú gazdaságstabilizációs programunk egy ilyen akcióhoz teremt feltételeket.

Ahogy a munkásosztály látja

A szabadkai Közgazdasági Kar által szervezett körkérdésre adott válaszokból⁴³ kitűnik, hogy a dolgozók magukénak tekintik a szocialista öngazgatást és a társultmunka-alapszervezeteket.

Ennek az állásfoglalásnak, a dolgozóknak a társadalmi-gazdasági berendezésünk melletti kiállása alapján egész sor kérdést fogalmaztunk meg annak feltérképezésére, hogy miként vélekednek az öngazgatás megvalósulásáról és a termelési hatékonyság motivációs tényezőjéről.

Az öngazgatásnak a saját társultmunka-alapszervezetükben végbe menő fejlődéséről 1983-ban a megkérdezett dolgozók 48 százaléka úgy vélekedett, hogy az utóbbi öt-hat évben előrehaladt, 18 százalék szerint visszaesett, a megkérdezettek 34 százaléka nem tudott állást foglalni. 1984-ben viszont a dolgozók 53 százaléka szerint fejlődött, 38 százaléka szerint pedig visszaesett az öngazgatás fejlődése, 9 százalékuk nem foglalt állást. Függetlenül attól, hogy 1983-ban milyen nagy százalékban nem tudták megítélni, hogy társultmunka-alapszervezetükben fejlődött-e az öngazgatás, általánosan az jellemző, hogy a megkérdezettek szerint az öngazgatás inkább fejlődött, mint megtorpant. Ezeknek a válaszoknak a jelentőségét növeli, hogy dolgozóink a gazdaságilag legnehezebb években vélekednek így.

Első pillantásra meglepő volt számunkra, hogy a dolgozók 34 százaléka képtelen volt megítélni: fejlődött-e vagy megtorpant az öngazgatás környezetükben. Mihelyt azonban ezt a választ összefüggésbe hozzuk a dolgozók tájékozottságával, nem lesz min meglepődünk. 1983-ban pél-

dául a dolgozók 28 százaléka tájékozottnak vélte magát az öngazgatási döntéshozatallal kapcsolatos legfontosabb kérdéseket illetően. Ez az arány 1984-ben 27 százalékra csökkent. Elgondolkodtató, hogy a dolgozók hogyan viszonyulnak a társultmunka-alapszervezetükben megvalósuló öngazgatáshoz: 1983-ban 47 százalékuk, 1984-ben pedig 45 százalékuk *nem kívánta*, hogy beválasszák saját alapszervezete öngazgatási szerveibe. A felmérés többi kérdésére adott válaszok értékeléséből majd megtudhatjuk, hogy a dolgozók valójában miért helyezkedtek ilyen álláspontra.

A tanulmány a dolgozók álláspontjával kapcsolatban az egyik szakképzett fémmunkás véleményét idézi: „Szerintem a gyűléseken azért szólnak fel kevesen, mert megszokottá vált, hogy a felmerülő kérdésekre és megjegyzésekre sem azon nyomban, sem a legközelebbi gyűlésen nem kapnak a dolgozók kimerítő választ. Elkönnyelnek maguknak, hogy a gyűléseken elhangzottakon nem lehet változtatni. Ez vezetett oda, hogy gyűléseinken a dolgozók 50—60 százaléka jelenik csak meg.” Ez a dolgozó — akihez hasonló választ adott a többi is — pontosan definiálta az öngazgatástól való tartózkodás diagnózisát, amelyet a munkásosztály és a technokrata vezetői struktúra kapcsolata határoz meg.

A fenti megállapítást támasztják alá a dolgozóknak az öngazgatási jogok tiszteletben tartásával kapcsolatos vélekedései. 1983-ban a megkérdezettek 72, 1984-ben pedig a 68 százaléka szerint csak részben, egyesek pedig alig tartották tiszteletben ezeket a jogokat. Mindez arról vall, hogy társultmunka-alapszervezeteinkben a technokrácia nagyobb méretekben sajátította magának ki a dolgozók öngazgatási jogait. A gyakorlatban tehát még mindig alaposan érezteti hatását az ellentmondást nem tűrő parancsvégrehajtás, illetve az a technobürokrata gondolatmenet, miszerint vagy öngazgatunk és nem termelünk, vagy termelünk és nem öngazgatunk.

Arra a kérdésre, hogy egy adott társultmunka-alapszervezetben kinek van döntő hatása a határozatok meghozatalára, 1983-ban a megkérdezett dolgozók 50 százaléka azt válaszolta, hogy a társultmunka-alapszervezet, a szakszervezet és a KSZ-alapszervezet vezetőinek, 41 százalékuk szerint pedig mindenki egyforma hatással lehet a többiekre, mert a társultmunka-alapszervezet valamennyi dolgozója részt vesz azok meghozatalában (9 százalék nem adott választ). 1984-ben a megkérdezettek 35 százaléka szerint a döntések meghozatala elsősorban az öngazgatási szervektől, 54 százalékuk szerint pedig az ügyviteli szervektől és a társadalmi-politikai szervezetektől függ (a kettő között a válaszok 30:24 százalékban oszlanak meg)! A jövedelemelosztással kapcsolatos hatalmi megosztást illetően valamivel kedvezőbb a kép, különösen az idei évben. 1983-ban — miután a döntéseket nem ismerő és az azokról határozatlanul vélekedő megkérdezettek különválasztották, a megkérdezett dolgozók 46 százaléka úgy vélekedett, hogy a döntések a társultmunka-alapszervezet valamennyi dolgozójának a véleményét tükrözték, 54 százalékuk viszont a kisebbség véleményének tüntette fel azt. Az utóbbi cso-

porton belüli válaszok 33 százaléka egy igen kisszámú, igazgatókból és befolyásos vezetőkől álló csoportban jelölte meg a döntések érdekeltjeit.

1984-ben — a meghatározatlan válaszok kiszűrését követően a megkérdezett dolgozók 49,5 százaléka azon a véleményen volt, hogy a jövedelemelosztással kapcsolatos döntések a többség véleményét tükrözik, 38,2 százalék szerint viszont ezek a döntések a kisebbség akaratát fejezik ki (a megkérdezettek 12,3 százaléka nem adott választ).

Az öngazgatásnak a társultmunka-alapszervezetekben való előrehaladásával kapcsolatos empirikus anyag szintetizálásával a következő diagnózist állíthatjuk fel: a társult dolgozók egyértelműen támogatják a szocialista öngazgatást, de nincsenek megelégedve annak megvalósulásával. Elégedetlenségük legfőbb forrásaként az öngazgatási jogoknak a technokrata vezetői struktúra általi kisajátításával a dolgozóknak az öngazgatási funkciók végzésére való felkészületlenségében, valamint a küldöttek hatékonyságát nélkülöző munkájában és hozzáállásában jelölhetjük meg (kezdvé a munkaszervezetek munkástanácsaitól egészen a társadalmi-politikai szervezetek és öngazgatási érdekközösségek küldötttestületéig).⁴⁴

A dolgozók létfontosságú öngazgatási jogainak a technokrata irányító struktúra általi kisajátításával kapcsolatos megállapításunkat támasztja alá írásunknak az a korábbi állásfoglalása, hogy a gazdasági hatalom — s ezek szerint a decentralizált társadalmi tulajdonon alapuló monopólium társadalmi hatalma sem kedvez a *bérmunkási pszichológia felszámolásának*. Sőt még elő is segíti ennek az álláspontnak a fenntartását, mégpedig azáltal, hogy a társult dolgozóknak a JSZSZK alkotmánya 17. szakaszában körvonalazott autonómiáját a személyi jövedelemre szánt eszközök elosztásában való korlátozott részvételére szűkítik le.⁴⁵

Mint már rámutattunk, a társult munka rendszerének, különösen pedig az alapszervezeteknek a bírálata azt hangoztatja, hogy többek között a társultmunka-alapszervezetek vezetnek a dolgozói közösségek egységének megbontásához, a különböző összetűzésekhez stb. Természetesen a társult munka gyakorlatában ilyen jelenségek is vannak, de ugyanakkor éppen ez az a szféra, amelyet leginkább jellemez a munkaszervezetbe társult alapszervezetek dolgozóinak nagyfokú szolidaritása. Megállapításunkat az empirikus kutatások sorával támaszthatjuk alá.

A körkérdésben arra is igyekeztünk választ kapni, hogy a dolgozók anyagilag segítenének-e egy másik társultmunka-alapszervezeten — akár személyi jövedelmük csökkentése árán is —, hogy az megoldhassa termelési gondjait, vagy új technológiát vezethessen be. 1983-ban a megkérdezettek 91 százaléka, 1984-ben pedig 93 százaléka adott igenlő választ. A dolgozók ezt azzal indokolják, hogy a szolidaritás könnyítene mindenkinek a helyzetén és végső soron a saját társultmunka-alapszervezetük személyi jövedelmének a növekedésére is kihatással volna.

A személyi jövedelmek kifizetése kapcsán felmerülő segítségnyújtást

1983-ban a dolgozók 82 százaléka, 1984-ben pedig a 63 százaléka támogatta.⁴⁶

A társult dolgozók magasfokú szolidaritása igen jelentős ösztönzője lehet az öngazgatáson alapuló döntéshozatalban a munka- és eszköz-társítás eredményeként kibontakozó termelésnövekedésnek.

Éppen ezért a munka- és eszköztársítással kapcsolatos határozatokat, valamint a társultmunka-alapszervezetek egymás közötti viszonyait ki kell vonni a technokrata és bürokrata döntéshozatal hatásköréből és egyértelműen a társult dolgozókra kell bízni. Ezzel kapcsolatban 1984-ben a megkérdezett dolgozók 35 százaléka úgy vélte, hogy munkaszervezetének a társultmunka-alapszervezetei szoros kapcsolatban állnak egymással, 52 százalék szerint ezek a kapcsolatok nem érik el a kívánt szintet, 5 százalék pedig úgy vélekedett, hogy az együttműködés igen gyenge (5 százalékuk nem adott választ a kérdésre). A társult dolgozók kinyilvánított szolidaritásából ítélve a társultmunka-alapszervezetek közötti viszonyokat nem a termelők „rontják”, hanem a technokrata vezető réteg. A megkérdezettek szerint a társultmunka-alapszervezetekben meghozott döntések sokkal *igazságosabbak* lennének, ha egy szűkkörű csoport helyett az öngazgatási szervek hoznák meg őket.

Az anyagi termeléssel foglalkozó társult munka szférájában gondot okoz a dolgozók munkára és öngazgatásra való ösztönzése. A megkérdezettek nincsenek megelégedve a társultmunka-alapszervezetükben végzett munkájuk alapján kapott jövedelmükkel. 1984-ben a mintában szereplők 17 százaléka elégedett a személyi jövedelmével, 80 százaléka közepesnek, gyengének, vagy nagyon gyengének tartja (2 százalékuk nem tudott véleményt nyilvánítani, 1 százalékuk pedig nem adott választ a kérdésre).⁴⁷ Általában véve a dolgozók úgy vélik, hogy társultmunka-alapszervezetükben nem tesznek meg minden lehetőt az érdekükben (1983-ban a megkérdezettek 70 százaléka, 1984-ben pedig a 75 százaléka volt ilyen véleményen).

A körkérdésben szereplők határozottan ellenzik a személyi jövedelem elosztásában tapasztalható egyenlősít. Véleményük szerint az azonos szakképzettségű dolgozók személyi jövedelmüket a *munkájuk és képességeik* alapján kell hogy kapják. (Mindkét évben ezt válaszolta a felmérésbe bevontak 90 százaléka.) Csak a dolgozók 10 százaléka szerint kellene a befektetett munkától és a képességektől függetlenül *egyforma* személyi jövedelmet biztosítani.

A válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy gazdasági nehézségeink közepette — aminek az infláció és az életszínvonal csökkenése a következménye — a termelőmunkát végzők nem fogadják el az egyenlősít, nem fertőzte meg őket a hamis egalitarizmus szelleme. A dolgozók tiltakozásukat fejezik ki az ellen, hogy mind a társadalomban, mind pedig társultmunka-alapszervezetükben *igazolatlannul* nagy szociális különbségek vannak (1983-ban a dolgozók 82 százaléka, 1984-ben pedig a 79 százaléka volt ilyen véleményen).

A munkára ösztönző tényezők közül a megkérdezettek első helyen

említik a biztos munkahelyet, a szakmai előrehaladás lehetőségét és a lakáskérdés rendezését. 1983-ban a válaszok 80 százalékából az olvasható ki, hogy az elhelyezkedési lehetőség igen vagy rendkívül kedvező.⁴⁸ Ugyanebben az évben a megkérdezettek 36 százaléka szerint kedvező a szakmai előrehaladás, 1984-ben viszont csak a dolgozók 25 százaléka vélekedett így. 1983-ban a mintában szereplők 23 százaléka szerint kedvezőek a feltételek a lakásprobléma megoldásához, 1984-ben a megkérdezettek 30 százaléka volt ezen a véleményen.

A különböző kérdésekre adott válaszok összegezéséből kirajzolódott, hogy a dolgozók miként vélekednek a termelés növekedésében játszott szerepükről és hozzáállásukról. Ilyen vonatkozásban 1983-ban 15 százalékuk, 1984-ben a 14 százalékuk tulajdonított jelentős szerepet önmagának, ugyanakkor a válaszok 69, illetve 66 százaléka közepes lehetőségekre utal; 16, illetve 15 százalékuk pedig jelentéktelennek tünteti fel saját szerepét (1984-ben a megkérdezettek 5 százaléka nem adott választ). Szembetűnő, hogy a termelékenység növelésére gyakorolt hatás lehetőségével kapcsolatos kérdésre adott válasz mennyire eltér a társultmunka-alapszervezet döntéshozatali tényezőivel kapcsolatos vélekedéstől. Mint már megállapítottuk, ezzel kapcsolatban a dolgozók úgy ítélik meg, hogy a döntéshozatalra gyakorolt hatás egyrészt a társult dolgozók, másrészt pedig a technokrata vezetői struktúra és a munkaszervezet társadalmi-politikai tisztségviselői között oszlik meg. Ami a társult dolgozóknak a termelékenység növelésével kapcsolatos vélekedését illeti, 1983-ban a 65, 1984-ben pedig a 73 százalékuk volt kész nagyobb erőfeszítéseket tenni a hatékonyság növelése érdekében. Tehát függetlenül attól, hogy nincsenek megelégedve az öngazgatás megvalósításával, saját társadalmi és gazdasági beleszólásukkal, személyi jövedelmükkel és a személyi jövedelem elosztási rendszerével, valamint egyéb személyes törekvéseik megvalósulásával, a megkérdezettek rendkívül érdekeltek a termelékenység növelésében.

Az empirikus kutatások egyértelműen igazolták, hogy a társult dolgozók, az egész munkásosztály híve a szocialista öngazgatásnak, beleértve a rendszerünk alapsejtjét képező társultmunka-szervezeteket is.

A gyakorlatban viszont csak igen korlátozott mértékben valósulhat meg az öngazgatás. A társult dolgozók öngazgatását alapjában véve két dolog korlátozza: egyrészt az, hogy a dolgozókat — a decentralizált államtulajdonon alapuló monopóliumból kifolyólag — kizsárolták a jövedelemmel kapcsolatos döntéshozatalból, minek következtében beszűkültek az anyagi lehetőségek: másrészt viszont az, hogy a társultmunka-alapszervezetekben dolgozók öngazgatási jogait a technokrácia sajátította ki.

A társult dolgozók öngazgatásának a korlátozása — az, hogy csak korlátozott mértékben vehetik ki részüket a személyi jövedelmi eszközök elosztásából — nem kedvez a bérvizonyok leküzdésének, nem teszi lehetővé, hogy a dolgozók fokozottabb mértékben juttassák kifejezésre képességeiket, osztársadalmi és gazdasági érdekeltségüket. Éppen ezért —

s ezt a megkérdozettek is hangsúlyozzák — radikális változtatást kell eszközölni a társult dolgozóknak a termelés feltételeivel és a munkaeredményekkel kapcsolatos döntéshozatalát illetően. Függetlenül attól, hogy milyen gazdasági és egyéb nehézségek állnak előttünk, a társadalmi fejlődés alapvető irányvonalát megalkuvások nem módosíthatják, hisz csak a társult munka rendszere és annak alapszervezetei vezethetnek a munka és az emberi személyiség gazdasági felszabadulásához.

Ezt csak egy öngazgatáson alapuló szocialista társadalom viheti véghez. A társult dolgozók autonómiájának a kiteljesítése és a társultmunka-alapszervezetek öngazgatáson alapuló kapcsolatteremtése lehet csak a munka hatékonyabb felszabadításának, szabadabbá és emberibbé tételének az előfeltétele.

Jegyzetek

- ¹ Megállapításunkat részletesebben A társult munka által kitűzött célok megvalósításának bírálata című fejezetben taglaljuk.
- ² A jugoszláv munkás-öngazgatás második évtizedét igen reálistan ítélte meg Edvard Kardelj (*Samoupravljanje i društvena svojina — Öngazgatás és társadalmi tulajdon — Belgrád, 1973*), Zoran Vidaković (*Korak nazad, dva koraka napred — Egy lépés hátra, két lépés előre — Belgrád, 1971*) és Miroslav Pečujlić (*Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva — Változások a jugoszláv szocialista társadalom szerkezetében — Marksizam i samoupravljanje, Belgrád, 1977*).
- ³ Edvard Kardelj: *Za demokratiju u socijalizmu, a ne protiv socijalizma* (A szocialista demokráciáért, nem ellene), Belgrád 1974; M. Pečujlić: *Revolucije ne idu pravolinijski* (A forradalmak nem egyenesvonalúak *Socijalizam* c. folyóirat 1976, 10. szám).
- ⁴ Az alábbiakban következő elemzéseink során derül majd ki, hogy a társadalmi irányvétel hogyan valósult meg a munkásöngazgatás harmadik és negyedik évtizedének gyakorlatában.
- ⁵ Ettől eltérő vélemények is vannak. Branko Horvat például nyíltan az 1974. évi vállalatok mellett foglal állást, az alábbiakat hangsúlyozva: „Ha lehetséges volna azokhoz visszatérni, az ideális lenne, mert gazdaságunk jóval hatékonyabb lenne.” (A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* c. folyóirat, 1983. 11—12. száma.) Horvatnak a társult munka rendszerével kapcsolatos álláspontjára még visszatérünk. Álláspontja ellenében különösen Fabine és Jovanović sorakoztatott fel komoly bizonyítékokat, ugyancsak az *Ekonomika udruženog rada* imént említett számában.
- ⁶ Mivel írásunkban kiemelten foglalkozunk Horvat fejtegetéseivel, ezért csak a tárgykörünkkel foglalkozó munkáit soroljuk fel: Az öngazgatás szervezési elvei, beszámoló az *Odlučivanje u organizacijama udruženog rada — Döntéshozatal a társultmunka-szervezetekben —* című kiadványban, *Varaždin, 1981*; az *Ekonomika* című folyóirat kerekasztal-

beszélgetése, 1983/2. szám; A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12. szám; A korszerű jugoszláv társadalom két tömegméretű ideológiai elhajlása, *Sociologija* c. folyóirat, 1982/2—3. szám; *Politička ekonomija socijalizma* (A szocializmus politikai gazdaságtana) Zágráb, 1984.

- ⁷ Edvard Kardelj: *Samoupravljanje i društvena svojina* (Önigazgatás és társadalmi tulajdon) Belgrád, 1973 (1979-ben újra kiadták) és *Slobodni udruženi rad* (A szabadon társított munka) Belgrád, 1978.
- ⁸ Hasonló nézeteket képvisel Papić is *A reális önigazgatásról és a megállapodáson alapuló gazdaságról* címmel a *NIN*-ben 1983. december 11-én megjelent cikkében.
- ⁹ A társult dolgozók autonómiájának objektív lehetőségeivel kapcsolatban lásd a *Marksistička misao* c. folyóirat 1984/1. számában *A társult dolgozók autonómiája* címmel megjelent írásomat.
- ¹⁰ Egyes szerzők úgy vélik, hogy a társultmunka-alapszervezetek bevezetéséről „... nem kérdezték meg a munkásosztályunkat, egyszerűen rákényszerítették... Olyan ideológiai feladatnak kiáltották ki, amelyet nem lehet megkérdőjelezni.” (Lásd Horvat felszólalását az *Ekonomika* konferenstábla-beszélgetésén).
- ¹¹ A véleménykutatást a szabadkai Közgazdasági Kar végezte, hogy tanulmányban összegezze a dolgozóknak a termelékenység növelésével kapcsolatos gazdasági és szociális indítékait. Az anket névtelen volt.
- ¹² Az 1983-as körkérdés résztvevőinek 62 százaléka 20 és 35 év közötti volt. Szakképzett és magas szakképzettségű dolgozók, illetve középiskolai, főiskolai vagy egyetemi végzettségűek (69%) válaszoltak a kérdésekre. A megkérdezettek 83 százaléka közvetlen termelő, 75 százaléka városi lakos és 88 százaléka földtulajdonnal nem rendelkező egyén volt.
- ¹³ Egy fordított megközelítés is lehetséges: a szocializmus kiépítésének történelmi folyamatában a kitűzött célok szerint jön létre a társadalmi-gazdasági fejlődés.
- ¹⁴ Najdan Pašić a társultmunka-alapszervezetek lényegével és funkciójával kapcsolatban a következőket mondja: „Végző soron ez az a bázis, ahol kezdetét veszi a társult munkának a társadalmi-politikai közösségek és önigazgatási érdekközösségek küldött-testületeibe való bevonása — a küldöttrendszer. Ezek szerint a termelőmunka és a politikai szféra közvetlen kapcsolatteremtése is a tmasz-ok útján megy végbe.” (Interesi i politički proces — Érdekek és politikai folyamatok — Belgrád, 1983, 293. oldal)
- ¹⁵ A dolgozók tmasz-okba való „beskatulyázásának” a társadalmi és személyes következményeiről lásd Najdan Pašić *Istorijski put komune* (A komuna története) Belgrád, 1981 és az *Interesi i politički proces* (Érdekek és politikai folyamatok) Belgrád, 1983. — című könyveit.
- ¹⁶ Példaként megemlíthjük, hogy a társult munka törvénye világosan megfogalmazott 321. szakasza szerint a társultmunka-alapszervezet létrehozási feltételeként megjelölt üzemeget „a termelésnek az a része képez, amelyben a dolgozókat egységes munkafolyamat kapcsolja egybe és közös munkaeredményt hoznak létre”, ugyanennek a törvénynek a 60. szakasza pedig lehetővé teszi, hogy az alapszervezet jövedelemre tehesen szert „termékek és szolgáltatások hazai és külföldi piacon való értékesítésével, illetve a társult munka szervezetén belül”, s ez-

- által szinte automatikusan gazdasági szubjektummá, végterméket gyártó termelővé válik az alapszervezet.
- 17 Ezért helytálló a véleményük azoknak a szerzőknek, akik szerint az egymással kapcsolatban levő társultmunka alapszervezeteknek külön munkaszervezetet kell létrehozniuk, vagy valamilyen másik munkaszervezethez kell csatlakozniuk, amelyikhez ténylegesen tartozniuk is kell (lásd például Kneževićnek A tmasz-ok váratlan helyváltoztatásának a következményeiről és a munka társítására fogatosított kényszerintézkedésekről című cikkét az *Ekonomika udruženog rada* c. folyóirat 1983/11—12. számában).
- 18 Pašić: *Érdekek és politikai folyamatok* 372. oldal.
- 19 Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- 20 Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12. szám. Az ilyen nézőpontokkal kapcsolatban írja D. Kalodera: „Éppen ezért a jelenlegi nehézségekért az öngazgatási alapon társult munkát, az alapszervezetek koncepcióját, a társulást, a jövedelem maximálását, a munka szerinti elosztást, a meg egyezéseket, és megállapodásokat hibáztatni nemcsak szakmailag megalapozatlan, hanem politikailag káros is, hiszen olyanok kerülnek gyanúba, akik egyébként is viselik a felsorolt hibák terhét. (Az alap- és munkaszervezet helye, jelentősége és szerepe a munka- és eszköztársítási folyamatokban, *Ekonomika udruženog rada*, 1983/11—12. szám.)
- 21 Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- 22 A kritikának ez az állítása még pragmatikus szempontból sem helyénvaló. 1980-ban mindössze 4231 munkaszervezetben voltak társultmunka-alapszervezetek, ugyanakkor 13 940 munkaszervezetben még nem jöttek létre. Ilyen esetben — függetlenül attól, hogy a társultmunka-alapszervezeteket a nagyobb és fontosabb munkaszervezetekben hozták létre — valóban megfontolandó az az állítás, hogy a társult munka társadalmi szféráját dezintegrálja az említett négyezervalahány száz munkaszervezetre felosztott munkaszervezet vagy egyéb kedvezőtlen jelenségek és folyamatok. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiakról van szó, amelyekre írásunkban is kitérünk.
- 23 Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- 24 Hisz mi mást is jelenthetne ez a megállapítás: „Tehát ezek (a vállalat kisebb egységei, gazdasági alkotóelemei — T. B. megjegyzése) egyáltalán nem kérdések, mert az öngazgatás logikájából következnek. Az öngazgatás bárhol tűnt is fel — napjainkban sokhelyütt jelentkezik a világban —, mindenütt ezt az utat járta” (Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*).
- 25 Horvat felszólalása az *Ekonomika kerekasztal-beszélgetésén*.
- 26 Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja, *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12.
- 27 Egyébként érdemes felhívni a bíráló figyelmét Marxnak és a JKSZ programjának a szocializmus kiépítésével kapcsolatos nehézségekre való figyelmeztetésére. Marx a *Polgárháború Franciaországban* című műművében a következőket írta: „Jól tudja (a munkásosztály — T. B. megjegyzése), hogy amennyiben meg akarja valósítani saját felszaba-

dítását és azt a magasabbrendű életformát, amely felé a mai társadalom gazdasági fejlődése következtében közeledik, akkor a munkásosztályra harcok egész sora vár, olyan történelmi folyamatok, amelyek embereket és körülményeket egyaránt megváltoztatnak.” A JKSZ programjának a végén pedig azt olvashatjuk, hogy „a szocializmus megvalósítása, egy új világ és új életforma kialakítása elképzelhetetlen fájdalmak és szenvedés nélkül, mert így jött létre minden nagy dolog az életben és a társadalomban”.

²⁸ Horvat: A szocializmus politikai gazdaságtana. 200—208.

²⁹ Horvat: A társultmunka-alapszervezetek reformja. *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12.

³⁰ Horvat kritikai megállapításával kapcsolatban Jovanović a következőket hangsúlyozza: „A vállalatokhoz való visszatérés az alapszervezeteknek az üzemegységekre való leegyszerűsítését jelentené, az alapszervezetek jogi szerepét pedig a vállalatokra kellene átruházni... Ha visszatérünk a társult munka törvényét megelőző vállalatokhoz, akkor mindazokhoz a negatív követelményekhez térünk vissza, amelyek miatt megváltoztattuk a vállalatokat.” Továbbá „Az ő (Horvatra gondol — T. B. megjegyzése) javaslata olyan, mint a trójai faló, hisz ha a társultmunka-szervezeteket olyan állapotban hagyjuk, ahogyan ő képzei, akkor visszatérünk az 1974-es régi vállalathoz, ami az alapszervezetek felszámolásával azonos.” (A társult munka szerkezetének a társult munka törvényével való összeegyeztetéséhez. *Ekonomika udruženog rada* 1983/11—12.)

³¹ Horvat: I. m.

³² Lásd a *Marksistička misao* 1981. 4. számában közzétett hozzászólásomat.

³³ Az említett empirikus anyag elemzését követően bizonyára elhangzik a munkásosztály véleménye is a bírálóknak erről az állításáról.

³⁴ Horvat: A korszerű jugoszláv társadalom két tömegméretű elhajlása, *Sociologija* c. folyóirat 1982, 2—3. szám.

³⁵ Horvat válasza A szocializmus politikai gazdaságtana című munkájában fogalmazódik meg 202—203. oldal.

³⁶ Az *Ekonomika* kerekasztal-beszélgetése 1983. 2. szám.

³⁷ D. Pavlović—I. Stojanović: Ko radnike povezuje lažnim koncima (Ki készíti a dolgozókat hamis kapcsolatteremtésre?) Belgrád, 1984, 14. oldal.

³⁸ Lásd: az *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (A gazdasági változások és a jugoszláv gazdaságpolitika időszerű kérdései) című kiadványban közzétett A hosszú távú gazdaság-szilárdítási program és a munka és eszköztársítás c. tanulmányt. *Zagrab*, 1983, 229. oldal.

³⁹ *Samoupravljanje i društvena svojina* (Önigazgatás és társadalmi tulajdon) Belgrád, 1973, 126. oldal.

⁴⁰ Az alap- és egyéb társultmunka-szervezeteknek az alapeszközökbe történő beruházásokba való bekapcsolódása 1981-től kezdett megváltozni. Ez a részvétel 1981-ben 34,5 százalékos, 1982-ben 40,0 százalékos, 1983 első fél évében pedig már 44,4 százalékos.

⁴¹ *Slobodni udruženi rad* (A felszabadult társult munka) Belgrád, 1978, 8. oldal.

⁴² A forradalmak nem egyenesvonalúak. *Socijalizam* 1976/10. sz.

- ⁴³ A körkérdésre A munkatermelékenység növelésének gazdasági, szociális és öngazgatási indítékainak a kutatása Vajdaságban című tanulmány keretében került sor.
- ⁴⁴ 1984-ben például a dolgozók 48 százaléka mondja magáról, hogy a valódi értelemben vett öngazgatást nem iskolában, tanfolyamon stb. sajátította el. Ugyanebben az évben a megkérdezett dolgozóknak csak a 12 százaléka értékeli kedvezően a küldöttek tevékenységét (az ő érdekeiket képviselik és rendszeresen tájékoztatnak a munkájukról), 57 százalékuk viszont kedvezőtlenül vélekedik róluk, mert megszakadt a küldöttekkel a kapcsolatuk és egyáltalán nincs tudomásuk a tevékenységükről (5 százalékuk nem válaszolt erre a kérdésre).
- ⁴⁵ Lásd a Marksistička misao 1984. 1. számában megjelent írásomat.
- ⁴⁶ Az 1984. évi százalékarány csökkenése minden bizonnyal az életszínvonal további romlásának a következménye.
- ⁴⁷ 1984-ben a megkérdezett dolgozók 67 százaléka átlagosan 8 és 14 ezer dinárt keresett havonta, 19 százalékuknak a személyi jövedelme 14 ezer és 17 ezer dinár között volt, 14 százalékuknak pedig 17 ezer dinár felett.
- ⁴⁸ 1984-ben a megkérdezettek 40 százaléka szerint a szakmai előrehaladás esélye kedvező, ugyanilyen százalékuk szerint közepes, 7 százalék szerint kedvezőtlen vagy igen rossz (2 százalékuk nem válaszolt).

Rezime

Oslobodjenje rada i udruženi rad

Autor obrađuje u svom radu, jedan od osnovnih problema našeg društvenog razvoja u celini, naime problem, da li je „sistem udruženog rada socijalističkog samoupravljanja temeljno društveno opredeljenje u realizaciji koncepta vrednosne orijentacije društva”, odnosno da li su zakonske osnove na bazi kojih je likvidirano preduzeće i stvorene organizacije udruženog rada u skladu sa dosadašnjim rezultatima razvitka tih organizacija. Postavlja se naime s jedne strane pitanje da li sistem udruženog rada predstavlja osnov za oslobodjenje čoveka i rada s jedne strane i znatan činilac za razvoj proizvodnih snaga; motivacije za povećanje produktivnosti rada i proizvodnje s druge strane.

Rad je podeljen na 6 posebnih tačaka, od kojih se prvi bavi baš pitanjem zašto je preduzeće otišlo u istoriju. Posle perioda postojanja preduzeća došlo je do likvidacije dvadesetogodišnje prakse, i došlo je do likvidacije starog centralističko-birokratskog sistema i do ustanovljenja radničkog samoupravljanja kao novog sistema upravljanja privredom. U dosadašnjem razvoju, međutim, birokratsko-centralistički sistem pretvorio se u decentralizaciju i ne gubeći pri tome birokratsko-tehnokratske osobine. Došlo je u stvari do parcijalnog samoupravljanja. Putem daljeg političkog upliva dolazi do daljeg razmaha samoupravljanja i formiraju se osnovne organizacije rada. I pored društvenih napora i napora radničke klase, međutim, ovakva decentralizacija radnih organizacija nije dovela radničku organizaciju proizvodnje na viši nivo. Oslobodjenje rada i ličnosti radnih ljudi zahteva dalje razvijanje samoupravljanja u pravcu formiranja osnovnih organizacija udruženog rada koje su s jedne strane

odgovarajuće tehničko-ekonomske celine a s druge strane udružene u okviru radnih organizacija i šire. Dalji razvoj prema tome ne treba da dovodi do ukidanja autonomije radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, nego da to ojača uz istovremeno povezivanje sa drugim OOUR-ima.

Autor skreće pažnju na izvršene ankete u udruženom radu i na izraziti stav većine radnika da je radničko samoupravljanje potrebno.

Ni u kom slučaju se ne radi, prema tome, o izmenama u ustavnim odredbama i odredbama ZUR-a, nego o daljem razvitku samoupravljanja i samoupravnog povezivanja rada i sredstava. Iz toga sledi da društvenu obligaciju prema društvu ima radna organizacija a ne osnovna organizacija udruženog rada.

Autor obrađuje kritiku tzv. ourizacije društvenog rada i ukazuje na grešku koja bi nastala vraćanjem istorije unazad i povraćanjem preduzeća kao jedinice organizacije društvenog rada. U svom odeljku autor prikazuje stavove B. Horvata i potrebi vraćanja preduzeća i takvo shvatanje smatra negativnim. Konsultuje se da „izgradnja udruženog rada nije stvar trenutka i spektakularnih promena u kratkom roku... a samim tim, dileme u traženju optimalnih rešenja u okviru sistema, greške, slabosti i promašaji u realizaciji društvenog opredeljenja su istorijske posledice”. Te greške treba otkloniti a ne „ubijati autonomiju” radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Razumljivo je da to ne znači da ne treba kritički razmotriti društvenu praksu u udruženom radu i da ne treba preduzeti određene mere za poboljšanje te prakse. Tu posebno treba imati u vidu činjenicu, da decentralizovana birokratija u organima društva i u bankama još uvek ima veoma veliku moć u pravcu upravljanja organizacija. Autor ukazuje na učešće tih organa u sredstvima za finansiranje investicija za osnovna sredstva u visini ukupnih investicija od 1961. godine pa na ovamo. Učešće organizacija udruženog rada u investicijama iznosi još i u 1980. godini svega 32,7%. Među ostalim se i ovde vidi — kao što to autor konstatuje da „se bazična društvena opredeljenja ne ostvaruju”. Treba prema tome preduzeti dalje ozbiljne napore za njihovo ostvarivanje.

U članku se posebno prikazuju rezultati ankete, koju je sproveo Ekonomski fakultet u Subotici, u vezi pitanja kako radnici prihvataju samoupravljanje sa osnovnim organizacijama udruženog rada kao sopstvenu svojinu. Rezultat te ankete, koji je prikazan u članku, ukazuje na činjenicu da većina radnika smatra da je potrebno razvijati samoupravljanje na sadašnjoj bazi, i da je potrebno ojačati uticaj radnika, kao i njihovo osposobljenje za dalji samoupravljački rad.

Ograničavanje samoupravljanja radnika ima dva izvora: Uska materijalna baza i tehnokratska usled decentralizovanog državno-svojinskog monopola i tehnokratska uzurpacija samoupravnog prava.

Na kraju se konstatuje: „Punija autonomija udruženih radnika i samoupravno povezivanje i udruživanje OOUR-a jesu pretpostavka, da rad na putovima svog oslobađanja bude efikasniji, kao i slobodniji i čovečniji.”

Die Befreiung der Arbeit und die vereinigte Arbeit

Der Verfasser bearbeitet in seinem Artikel eines der grundlegenden Probleme unserer gesellschaftlichen Entwicklung überhaupt, nämlich ob „das System der vereinigten Arbeit: der sozialistischen Selbstverwaltung grundlegende Bestimmung in der Realisation des Wertkonzeptes der gesellschaftlichen Orientierung ist“ bzw. ob die gesetzlichen Grundlagen, auf Grund deren, die Unternehmung liquidiert wurde und die Organisationen der vereinigten Arbeit geschaffen wurden, den bisherigen Resultaten der Entwicklung dieser Organisationen entsprechen. Es stellt sich nämlich die Frage, ob sich die Organisationen der vereinigten Arbeit als Grund der Befreiung des Menschen und der Arbeit vorstellen, oder wichtiger Faktor der Entwicklung der Produktivkräfte und Motivation zur Erhöhung der Produktivität und der Produktion ist.

Die Arbeit in sechs Anteilen vorgelegt, bearbeitet im ersten Teil, die Frage, warum die Unternehmung in die Geschichte gegangen ist.

Nach zwanzigjähriger Bestehen der Unternehmung, ist zur Liquidation dieser Praxis und des alten zentralistisch-bürokratischen Systems gekommen und zur Schaffung der Selbstverwaltung der Arbeiter, als des neuen Systems der Wirtschaft. In der bisherigen Praxis jedoch, wurde das zentralistisch-bürokratische in ein dezentralistisch-bürokratisches System umwandelt, ohne dabei die bürokratisch-technokratische Eigenschaften zu verlieren. Es ist eigentlich zu einer partiellen Selbstverwaltung gekommen. Durch entsprechende politische Einwände ist zur weiteren Entwicklung der Selbstverwaltung und zur Schaffung der vereinigten Grundorganisationen gekommen. Unbeachtet der gesellschaftlichen und arbeiter-klassischen Anstrengungen jedoch, hat diese Dezentralisation der Arbeitsgemeinschaften nicht zur Erhöhung des Organisationsniveaus gekommen. Die Befreiung der Arbeit und des Menschen, verlangt weitere Entwicklung der Grundorganisationen, die einerseits eine technisch-ökonomische Einheit bilden, andererseits aber in der Organisation weiter miteinander verbunden sind. Die weitere Entwicklung soll daher nicht zur Liquidation der Anatomie der Arbeiter sondern auch die engere Verbindung mit anderen Grundorganisationen führen.

Der Verfasser bemerkt dass die bisherigen Anketen beweisen haben dass die Arbeiter die Wichtigkeit der Selbstverwaltung unterstreichen. Es kann daher nicht über die Änderung die Rede sein, sondern um die weitere Entwicklung der Selbstverwaltung und der selbstverwalterischen Vereinbarung der Arbeit und Mitteln. Die gesellschaftliche Obligation hat die Organisation und nicht die Grundorganisation.

Der Verfasser bearbeitet die Kritik der sogenannten OUR-isation und verweist auf den Fehler der, durch die Zurückführung der Geschichte und die Wiedereinführung der Unternehmung, als die Einheit der gesellschaftlichen Arbeit gemacht wäre. In diesem Abteil verweist der Verfasser auf die Auffassungen von B. Horvat, für die Rückstellung der Unternehmung und bestätigt die Negativität dieser Auffassung. Er stellt fest, dass „die Schaffung der vereinigten Arbeit nicht die Sache eines Augenblickes und in kurzer Zeit spektakulär wirkenden Änderungen ist... daher sind die Unsicherheiten bei Suchen optimaler Entschlüsse im Rahmen des Systems, Fehler, Schwächen und Fehlgriffe historische Konsequenzen“. Diese Fehler müssen ausgeschlossen wer-

den, ohne, die Autonomie zu vernichten, in den Organisationen der vereinigten Arbeit.

Das bedeutet selbstverständlich nicht, dass man die Praxis nicht kritisch betrachten muss und bestimmte Schritte zur Verbesserung unternehmen soll. Dabei soll in Acht genommen werden, dass die dezentralisierte Bürokratie noch immer grossen Einfluss in der Verwaltung der Organisationen ausübt. Diese Organisationen haben in der Beschaffung der Mittel für die Investitionen, noch immer grossen Anteil. Man sieht auch hier, dass „die grundlegende Aufsätze nicht durchgeführt werden“.

In dem Artikel wird das Resultat der Ankete des Ökonomischen fakultet in Subotica vorgelegt, die in der Frage durchgeführt wurde, wie die Arbeiter die Selbstverwaltung, als ihre eigene Welt betrachten. Die meisten meinen dass man die Selbstverwaltung auf der heutigen Basis weiterführen soll und dass man auch die Qualifikation der Arbeiter dafür weiterentwickeln soll.

Die Begrenztheit der Arbeiterselbstverwaltung im heutigen Nivo zwei Gründe: die kurze materielle Basis und die technokratische Macht, auf Grund der dezentralisierten staatlichen Eigentumsrechts, was technokratische Usurpierung des Selbstverwaltungsrechtes bedeutet.

Am Ende wird festgestellt: „vollere Autonomie der vereinigten Arbeiter und selbstverwalterische Verbindung der Arbeit und Mitteln sind Grundlagen, dass die Arbeit auf dem Wege seiner Befreiung wirksamer, freier und humaner wird“.